

13 KNIHTISK V ČECHÁCH A ZEJMÉNA NA MORAVĚ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ

Mimopražský knihtisk zažíval v Čechách jisté úspěchy ještě v Chebu a Litomyšli. **Cheb** byl s dějinami tištěné knihy spjat svým způsobem již od 15. století, kdy se zde narodil Johann Sensenschmidt, zakladatel knihtisku v Norimberku. Archivní prameny z let 1485 – 1495 dokládají činnost blíže neznámého „Buchführera“ čili knihkupce Linharta Sehra. Starší literatura, opírajíc se opět o soudobé prameny, za zakladatele knihtisku v Chebu považuje Johanna Frümleina, jehož činnost byla údajně spjata s léty 1508 – 1509. Blíží doklady o Frümleinově působení v Čechách či v Německu prozatím neexistují. Za prvního tiskaře, jehož produkce se dodnes dochovala, lze tak považovat Němce **Hanse Burgera**, činného 1571 – 1579. V souladu s jazykovou praxí chebských čtenářů i s ohledem na blízká odbytiště v Německu tiskl pouze německé publikace, převážně drobné novinové letáky. Paralelně s Burgerem byl tiskařsky činný až do konce svého života **Klement Stefani** (ca 1530 – 1593), nejstarší chebský tiskař a knihkupec domácího původu. Jím v Chebu knihtiskařské aktivity, utlumované městskou radou a státní mocí z obavy před šířením německé nekatolické a protihabsburské literatury, nadlouho vyhasly (povolení obnovit německý knihtisk získal až roku 1686 Mikuláš Dexter). V souvislosti se Stefaním stojí za zmínku, že dnes, pokud víme, se z jeho produkce nezachovalo nic. Lze však předpokládat, že tiskárna rozmnožovala především Stefaniho vlastní dramatickou tvorbu, psanou ve stylu lidových frašek norimberského protestanta Hanse Sachse. Závažnější tituly z oblasti vokální polyfonie, které vznikly Stefaniho sběratelskou činností, pravidelně tiskli norimberští kolegové Johann vom Berg, Ulrich Neuber a Dietrich Gerlach, specialisté na výtečné nototisky.

Také **Litomyšl** měla bohatou knihtiskařskou tradici, neboť do roku 1518 šlo o jediné město v Čechách, kde se tiskly publikace jednoty bratrské (další bratrská dílna pracovala od 1518 v Mladé Boleslavi). Zakladatelem litomyšlského knihtisku byl ca 1504/06 Pavel Olivetský. Jeho poslední tisky nesou letopočet 1531. Dílnu převzal po tchánově smrti 1534 Alexandr Ujezdecký. Působil v ní přinejmenším do roku 1545, aniž by se v zásadě odchýlil od předchozí vydavatelské linie. Velký požár Litomyšle 1546 i represe dovršující šmalkaldskou válku přiměly Ujezdeckého po neúčinné konverzi ke katolicismu odejít s rodinou 1549 do Polska. Poněvadž Ujezdecký neměl dědice, nečinnou tiskárnu odkoupil 1580 **Ondřej Graudens** (zemř. 1618), který do Litomyšle přišel někdy před 1573 z rodného Polska. Graudens tiskárnu zprovoznil 1581. Dosavadní ideovou orientaci litomyšlského knihtisku již opustil a jako katolík se angažoval ve službách jezuitské polemiky s jednotou bratrskou. Nezanedbával ani zábavnou literaturu. Z této oblasti se bohužel jen mladším přepisem zachoval český překlad polské satirické hry Tragedie neb hra žebračí (Litomyšl po 1581, originál poprvé u Łazarza Andrysowice v Krakově 1552). Nelze tak přehlédnout, že Polák Graudens působil v Čechách podobně jako na polském teritoriu Ujezdecký: zatímco Ujezdecký v Královci a Šamotulách vydával překlady českých děl do polštiny, Graudens v Litomyšli neopomíjel tisknout české verze polských spisů. Jeho snacha Dorota Graudensová pak díky sňatkové politice tiskárnu udržela až do roku 1653, kdy se provdala poctvrté za Jana st. Arnolta, kterého již nepřežila.

V Litomyšli se narodil básník, dramatik, překladatel a snad i příležitostný tiskař v Praze **Tobiáš Mouřenín** (1560/65 – po 1625). Pocházel z Litomyšle (proto užíval též přídomek Litomyšlský). O jeho životě a typografické činnosti mnoho zpráv nemáme. Byl blízkým přítelem Sixta Palmy Močidlanského. V souvislosti s vyšetřováním jeho osoby čelil 1602 obvinění, že do češtiny přeložil „Ein neu Lied von Abzug Canissche anno 1601“, kterou snad právě Palma vytiskl pod názvem *Píseň o dobývání pevnosti Kanýže* (Praha 1601). Po roce 1621 odešel Mouřenín jako ortodoxní luterán do Bavorska, kde byl v písemném styku s exulanty ještě 1625. Jeho literární aktivita se soustřeďovala především k překladům a adaptacím soudobého mravněvychovného písemnictví z německých protestantských kruhů. Několik titulů přetrvalo až do 19. století ve formě knížek lidového čtení, ovšem již bez povědomí o Mouřenínovi jakožto překladateli.

Knihtisk v **Olomouci** ani na panstvích moravské šlechty nebyl po šmalkaldské válce zasažen plošně jako v Čechách. Zdlouhavý a institucionálně nepřehledný postup dosavadní cenzury byl 1567 zjednodušen a centralizován do rukou katolické církve. Na naléhání olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského vydal císař Rudolf II. roku 1580 mandát, jímž pro Moravu povolil pouze jednu dílnu, a to právě v Olomouci. Principálem se stal **Bedřich Milichthaler** (zemř. 1590), jehož ediční program vycházel vstříc i literárním aktivitám olomouckých jezuitů. Toto nasměrování nezvrátili ani Handlovi, nástupníci milichthalerovské živnosti. Bedřichovým (pův. Fridrichovým) otcem byl norimberský tiskař Leonhard Milichthaler (zemř. 1540), který pro potřeby českého publika vydal mimo jiné *Bibli českou* neboli Norimberskou (Nürnberg 1540). Je to vůbec první bible tištěná na jazykově německém území jinak než řecky, latinsky a německy. Bedřichova matka se po Leonhardově smrti provdala za dosavadního tiskárenského pomocníka Johannna (Jana) Günthera, budoucího tiskaře v Prostějově a Olomouci. Když otcím Günther zemřel, Bedřich Milichthaler 1567 převzal jeho olomouckou tiskárnu i knihkupecký sklad.

Milichthalerův ediční program, představovaný čtenářsky vděčnými a obchodně úspěšnými tituly, v mnohém vycházel z obchodních zkušeností předchůdce Günthera, např. *Českovy Pěkné a velmi užitečné řeči vybrané z knih některých mudrců pohanských* (Olomouc 1572) či dílo *Ezopa kniha s fabulemi a básněmi* (Olomouc 1579 a 1584), zvané v prvním prostějovském vydání *Prostějovský sborník*. Určité novum v dosavadním vývoji moravského knihtisku je prvek příležitostného humanistického básnictví. Ve shodě s konverzí Bedřicha Milichthalera ke katolicismu je patrné také nasměrování na literární tvorbu z okruhu olomoucké jezuitské univerzity. Z takřka čtyřiceti dnes známých latinských tisků je třeba upozornit na poděbradský cestopis panoše Václava Šaška z Bířkova líčícího zážitky Zdeňka Lva z Rožmitálu při putování západní Evropou 1465 – 1467. Milichthaler bez ilustrací a pod názvem *Commentarius brevis et iucundus itineris atque peregrinationis* (Olomouc 1577) tiskl však už katolicky upravený překlad z češtiny, pořízený budoucím olomouckým biskupem Stanislavem Pavlovským.

Po Milichthalerově smrti převzala 1591 tiskárnu za dědice vdova Mariana. V doposud zavedeném edičním programu se pokračovalo. Z literárního i typografického hlediska je nejdůležitější Paprockého ilustrované *Zrcadlo slavného Margkrabství moravského* (Olomouc 1593). Tento almanach katolické šlechty však mnoho čtenářů v protestantské Olomouci i na Moravě nenalezl. O rok později byla jeho distribuce násilně přerušena a ještě roku 1620 se v soudním soupisu pozůstalosti po Valentinu Klínovi našlo na 500 neprodaných exemplářů. Po nabytí zletilosti se tiskárny 1603 – 1609 ujal Milichthalerův syn **Jan** (zemř. 1610). Když předčasně a bez dědiců zemřel, tiskárna se na nějaký čas odmlčela. Roku 1612 ji odkoupil Jiří Handl. Tím skončilo moravské působení významné knihtiskařské linie započaté během první třetiny 16. století v Norimberku.

Zmíněný **Valentin Klín** (zemř. 1595?) byl dle starší literatury kočovným tiskařem, jehož činnost je prozatím doložena pouze v Olomouci ca 1590 – 1591, tedy po úmrtí dobře zavedeného Bedřicha Milichthalera. Pokud víme, Klín tiskl mimo jiné jednolisty, které se (oproti již dříve zavedené praxi v Čechách) považují za nejstarší zpravodajské relace tištěné na Moravě.

Na tiskařském materiálu pozůstalém po Valentinu Klínovi a Janu Milichthalerovi vybudoval v Olomouci novou dílnu **Jiří Handl** (zemř. 1616). Jeho činnost je doložena v letech 1597 – 1616. Na něho navázal syn **Matěj Handl**. Ten tiskl až do 1622 a pak, ačkoli po Bílé hoře přestoupil na katolickou víru, emigroval. Dílna byla městskou radou zabavena a roku 1626 na nátlak kardinála Františka z Ditrichštejna prodána Mikuláši Hradeckému.

Pokud víme, ve 20. letech 17. století byl handlovská tiskárna jedinou funkční živností na Moravě. Její ediční politika vycházela z katolického programu, ale příliš univerzální nebyla. Páteř tvořily lukrativní artikule a výrobně náročné nototisky kancionálů domácích jezuitů, např. Jan Rozenplut ze Švarcenpachu *Kancionál, to jest Sebrání zpěvův pobožných* (Olomouc 1601), patřící k raným projevům katolické duchovní písně u nás. Objevíme zde také několik čtenářsky vděčných reedic, např. znovu – a opět na Moravě – takzvaný *Prostějovský sborník s Ezopovými bajkami* (Olomouc 1613). Jiří Handl se na Moravě pravděpodobně poprvé 1597 pokusil využít mědiryt k ilustrování tištěné knihy.

Katolický knihtisk na Moravě podporovala kromě Olomouce ještě **Louka u Znojma**. Zde v premonstrátském klášteře pracovala od roku 1595 přinejmenším do 1612 takéřčená **Tiskárna premonstrátská**. Tato institucionální dílna vznikla za vydatné pomoci tiskařů z Dillingen. Premonstráti v imprezech neuváděli jméno tiskaře, nýbrž jen latinská, nebo německá označení sídla klášteře („typis Lucensibus ad fluvium Dia“, „gedruckt zu Bruck an der Teya“ či „gedruckt im Closter Bruck Praemonstratenser Ordens in Mähren“).

Spolupracovali s Janem Willenbergem, českým kreslířem a ilustrátorem rozeným v okolí Vratislavi. Paralelně zde jako faktor rovněž pracoval nadaný Polák Bartoloměj Albrecht Forman, pozdější obnovitel brněnského knihtisku. Tiskárna v obou zaměstnancích získala velkou posilu. S využitím německých matric produkovala tak nejen sazečsky, ale i výtvarně neobyčejně kvalitní tituly, na jejichž typografickou úroveň se kupříkladu pražská Tiskárna jezuitská dostala až po polovině 17. století. Willenbergovy iniciály, viněty, veduty, portrétní a novozákonní cykly ilustrovaly nejméně pět louckých publikací. Roku 1599 Willenberg vytvořil rozměrnou signovanou vinětu, která mimo jiné posloužila v Schererově *Postill ... uber die sontäglichen Euangelia durch das gantze Jahr* (Louka/Z. 1603). Okolo stojícího sv. Václava a jeho heraldické iniciály jsou vypodobeny všechny důležité typografické profese: zleva doprava sazeč s písmeny BF (Bartoloměj Albrecht Forman?), ballenmeister a tiskař u lisu (PG), písmolijec (GK) a dřevořezáč (zřejmě Willenbergův autoportrét). Z připojených iniciál řemeslníků je více než pravděpodobné, že výjevy, kompozičně těžící z Ammanova *Beschreibung aller Stände* (1568), mají dokumentární ráz a že se pojí přímo k loucké Tiskárně. Bezesporu jde o nejstarší a dosud neznámé původní obrazové svědectví z dějin domácího knihtisku.

Louckou dílnu opustily více než dvě desítky cizojazyčných náboženských knih katolického zaměření. Mnoho z nich napsal opat zdejšího konventu Sebastian Fuchs von Baden. Vycházely zde též sebrané spisy německého jezuita Georga Scherera či protinovokřtěnské polemiky Christoha Andrease Fischera. Patiskům loucké produkce mělo zamezit privilegium Rudolfa II. z roku 1599. Knihy však nešly dobře na odbyt a tiskařská dílna klášter silně zadlužila a snad rokem 1612 se odmlčela. Po několikaleté nečinnosti byla kardinálem Ditrichštejnem přenesena do Mikulova, kde v letech 1630 – 1639 fungovala jako takřečená Tiskárna piaristická.

Brno bylo městem, kde knihtisk po nadmíru slibných začátků zanikl už v éře prvotisků. Zánik lze vysvětlit patrně malou podporou městské rady a olomouckého biskupství, jehož objednávky liturgické literatury byly zadávány v letech 1498 – 1499 do Norimberku a Štrasburku. Po této počáteční etapě není v Brně po celé 16. století ani exempláři, ani archivním materiálem doložena žádná tiskárna. Zdejší knižní obchod se proto upnul k německy mluvícím zemím, zejména k Rakousku. Až 1601 – 1611 tu působí Polák **Bartoloměj Albrecht Forman** (zemř. 1612?), ovšem krátká činnost jeho tiskárny dokládá, že město o vlastní knižní výrobu velký zájem nejevilo (ani tento Formanův průlom však brněnskému řemeslu nezajistil ještě kontinuitu, která se datuje až vystoupením Františka Ignáce Sinapiho 1689). Forman se původně jmenoval Bartłomiej Albrecht (nové příjmení přijal po manželce) a do 1600 byl faktorem Tiskárny premonstrátské v Louce u Znojma. Z ní si do Brna přivezl některé štočky dílenského dřevořezáče Jana Willenbergga. Forman v Brně tiskl převážně česky. Díky svému původu udržoval kontakty s polským literátem Bartolomějem Paprockým z Hlohol. Vytiskl některá jeho drobná díla a zejména pak rozsáhlý a obrazově (nikoli typograficky) sličný *Štambuch slezský* (Brno 1609). Manýristický kreslíř VW pro některé erby Štambuchu vytvořil rámy s fantaskními zvířaty, které 1607 a 1608 řezal monogramista GE.

Věrohodný počátek **prostějovského** knihtisku musíme spojit se jménem Jana Günthera, který přišel na konfesijně svobodnější Moravu z Norimberku a v Prostějově tiskl neklamně během 1544 – 1553. Pak se odstěhoval do Olomouce a v prostějovské dílně pokračoval jako samostatný tiskař jeho bývalý korektor Aorg.

Kašpar Aorg (ca 1500 – 1562) se v Prostějově usadil nejpozději 1550, ale předtím pracoval 1530 až 1536 jako nájemný bratrský tiskař v Lulči a 1533 v Náměšti/O. Důležité je vědět, že náměšťská dílna disponovala od roku 1533 vůbec poprvé v Českých zemích antikvou benátského typu. Premiéru měla v Optátově, Gzelově a Filomatově *Gramatice české* z roku 1533. Pak byla užita Aorgem ještě dvakrát 1534 a 1535 a stopy po ní zmizely. Aorgovy prostějovské tiskařské aktivity dnes dokážeme stopovat pouze během 1554 – 1561. Zatímco v Náměšti/O. a Lulči pracoval výhradně pro konfesijní zájmy nepočtené skupiny, prostějovská dílna se otevřela mravněvýchovné, praktické i zábavné literatuře směřující k širším čtenářským vrstvám. Vznikl tu mimo jiné nový český překlad bajek pořázený v Praze humanistou Janem Albínem z Bělé. Ilustrovaná edice nesla název *Ezopa mudrce život s fabulemi anebo s básněmi jeho* (Prostějov 1556-1557, odtud označení Prostějovský sborník). Některé štočky pak přecházely i do mladších olomouckých vydání a je obdivuhodné, že ještě během 19. století s původními vřezanými letopočty posloužily Škarniclově edici v Uherské Skalici 1879.

Za zmínku také stojí, že roku 1602 přišel z Krakova do Prostějova tisknout hebrejské knihy zdejší rodák **Jicchak ben Aharon Prostitz** (ca 1540 – 1612/13). O tři, či nanejvýše čtyři léta později však tiskárna zanikla. Po následující staletí až do roku 1862 Prostějov žádnou další dílnu neměl.

Ani po státní regulaci 1580 se na Moravě nekatolický knihtisk vymýtit nepodařilo. Doba pokoutních dílen sice minula, ale pod ochranou Žerotínů pořád ještě fungovaly Kralice (1578 – 1619). Krátkodobě knihtisk našel útočiště také v **Jestkovicích**. Předpokládá se, že v této vsi u Bruntálu vřezavský tiskař a rodák z Německa Georg Baumann ml. (1564 – 1607) tajně roku 1592 pracoval v přenosné tiskárně na výrobě nekatolického díla Martina Filadelfa Zámrského *Postila evangelitská aneb Vejkladové na evangelia nedělní a sváteční* (1592). Impresum obsahuje pouze rok vydání. Ve skutečnosti výroba nadmíru rozsáhlé Postily mohla pokračovat také v Bruntálu a v Loděnici u Opavy, aby postupné střídání míst zmátlo odpor katolické cenzury.